

פרשת ניצבים - קללה ללא גאולה!?

הרב תמיר גרנות

א. הקללות בפרשת כי-תבוא - פורענות ללא גאולה

כזכור, פרשת כי-תבוא הוקדשה רובה ככולה לתיאור הברית המכונה "ברית ערבות מואב", ובכללה הגדרת היחסים בין ה' לעמו, תיאור טקס הברית העתידי להתקיים בהר גריזים ובהר עיבל, מסכת האוורים והברכות והקללות. הבה ניזכר בדברי הסיום של הברית, שהם גם סיום הקללות:

אם לא תשמר לעשות את כל דברי התורה הזאת הכתובים בספר הזה ליראה את השם הנכבד והנורא הזה את ה' א-לוהיך: והפלא ה' את מכתך ואת מכות זרעך מכות גדלות ונאמנות וחלים רעים ונאמנים... והיה כאשר שש ה' עליכם להיטיב אתכם ולהרבות אתכם פן ישיש ה' עליכם להאביד אתכם ולהשמיד אתכם ונסחתם מעל האדמה אשר אתה בא שמה לרשתה... והשיבך ה' מצרים באניות בדרך אשר אמרתי לך לא תסיף עוד לראתה והתמכרתם שם לאיביך לעבדים ולשפחות ואין קנה: אלה דברי הברית אשר צוה ה' את משה לכת את בני ישראל בארץ מואב מלבד הברית אשר פרת אתם בחרב. (כ"ח, נח-ט)

קשה להעלות על הדעת תיאורים קשים או נוראים יותר מאלה הכתובים כאן. תיאורים אלו ערוכים בהקבלה ניגודית לברכה: "והיה כאשר שש ה' עליכם להיטיב אתכם ולהרבות אתכם, כן ישיש ה' עליכם להאביד אתכם ולהשמיד אתכם", והם משתמשים במילים החריפות ביותר לתיאור העונש שיביא ה' על עם ישראל: האבדה והשמדה. ואכן, פסוקי הקללות הבאים מתארים הלכה למעשה את ביטול החיים הלאומיים של עם ישראל ואת ביטול זהותו הרוחנית. עם ישראל אינו חי יותר כעם, אלא כיחידים המפוזרים בין העמים ומקבלים את תרבותם.

הקללה החותמת פרשייה זו היא חריגה אפילו ביחס לקללות הנוראיות שלפניה, וכן ביחס לקללות שבפרשת בחוקותי: משה מאיים שעם ישראל יחזור למצרים, וחמור מכך - לעבדות מצרים.

מעבר לעוצמתם ולקיצוניותם של האיומים, הרושם המזעזע שמותירים פסוקים אלו נובע מהיעדר התקווה. לפנינו ברית שיש בה קללה ללא גאולה. לכאורה, מפסוקים אלו עולה שאם עם ישראל יעזוב את ה' ויפר את בריתו, סופו להגיע לאבדון פיזי - ובודאי לאבדון לאומי, והברית שבינו לבין הקב"ה עתידה להתבטל ביטול מוחלט. והרי משמעותה של זיקת הנצח שבין ישראל לקב"ה, שאנו כה רגילים לדבר בה, היא העובדה שתמיד יש דרך חזרה; תמיד הקב"ה חוזר אלינו או אנחנו שבים אליו. והנה, בפרשה זו אומר משה רבנו: אם עם ישראל נולד במצרים, ומצרים משולה לרחם ויציאת מצרים ללידה (עיין יחזקאל ט"ז), אזי משמעות הקללה היא חזרת ישראל אל הרחם. ייחודו הדתי והלאומי של עם ישראל יתבטל בכך שהוא יחזור אל מצבו הפרה-לאומי, אל עבדות מצרים.

קושיה עצומה עולה מתיאור זה: וברית אבות, מה יהא עליה? הרי הברית עם אברהם, יצחק ויעקב קודמת ליציאת מצרים, ומדוע אין התורה מזכירה כלל את הברית שכרת ה' עם האבות? כיצד יכולה הקללה להסתיים כאילו שהקב"ה אינו חייב יותר לישראל דבר?

ואולי באמת כבר קיים הקב"ה את בריתו ביציאת מצרים ובהכנסת ישראל אל הארץ, ואם העם חוטא ומפר את בריתו עם ה' - אין הקב"ה חייב לו דבר? הייתכן שאז תמה זכות אבות?

ב. סיום הקללות בברית ערבות מואב לעומת ברית סיני(חורב)

התמיהה שעולה מפסוקי הקללה של ברית ערבות מואב מתעצמת לאור ההשוואה ביניהם לבין פסוקי הקללה של ברית חורב (בפרשת בחוקותי):

והנשארים בכם ימקו בעונם בארצת איביכם ואף בעונת אבתם אתם ימקו... והתודו את עונם ואת עון אבתם במעלם אשר מעלו בי ואף אשר הלכו עמי בקרי: אף אני אלף עמם בקרי והבאתי אתם בארץ איביהם, או אז יכנע לבבם הערל ואז ירצו את עונם: וזכרתי את בריתי יעקוב ואף את בריתי יצחק ואף את בריתי אברהם אזכר והארץ אזכר: והארץ תעזב מהם ותרח את שבתתיה בהשמה מהם והם ירצו את עונם... ואף גם זאת בהיותם בארץ איביהם לא מאסתים ולא געלתים לכלתם להפר בריתי אתם כי אני ה' א-לוהיהם: וזכרתי להם ברית ראשנים אשר הוצאתי אתם מארץ מצרים לעיני הגוים להית להם לא-לוהים אני ה'. (ויקרא כ"ו, לט-מה)

ההבדלים שבין פסוקי הקללה של ברית חורב לבין אלו של ברית ערבות מואב נוגעים קודם כל לקללה עצמה. אף שתיאור גופה של הפורענות בשתי הבריתות דומה - גלות קשה, רדיפה מתמשכת של הגויים, פחד ההופך לפרנויה (מפני "קול עלה נידף") והיעדר תקומה של ישראל בגלות - יש כמה תיאורים חשובים המצויים בפרשת כי-תבוא, אך חסרים מפרשת בחוקותי:

א. הביטויים להאביד ולהשמיד, המופיעים בפסוקי הסיום של הקללה בספר דברים, אינם מופיעים בספר ויקרא. כמובן שלביטויים אלו יש משמעות קריטית: הפורענות של ספר ויקרא היא בבחינת "עד ולא עד בכלל", ואינה כוללת השמדה.

ב. הקללה שבספר ויקרא אינה קובעת שעם ישראל יתנהג בגלות כאחד העמים. הגלות היא צרה נוראה, אבל אינה בהכרח אובדן זהות.

ג. וכמובן, הקללה החותמת של פרשת כי-תבוא, החזרה למצרים וההימכרות לעבדות, אינה מופיעה בפרשת בחוקותי.

הבדלים אלה בין גוף הקללות של שתי הבריתות מסבירים היטב את התוכן המנוגד של סיום הקללות הללו. בברית סיני, התורה מסיימת באופן ברור בחזון גאולה, המבהיר שתכלית הגלות אינה רק נקמה וענישה על הפרת הברית, אלא גם תיקון וריצוי, הן של העם ("והם ירצו את עוונם") והן של הארץ ("ותרץ את שבתותיה"), שבסופו נחמה ותהליך גאולה.

אלה הם היסודות המאפשרים את הגאולה שבסוף הקללה של ברית סיני:

א. תשובת ישראל, הכוללת כניעת הלב, וידוי וריצוי העוונות.

ב. זכירת ברית אבות ע"י ה'.

ג. זכירת הארץ ע"י ה'.

ד. ה' זוכר את ברית חורב - הברית אשר כוננה בינו לבין העם ביציאת מצרים, ולכן קובע במפורש: "לא מאסתים ולא געלתים לכלותם להפר בריתי איתם". לאמור: עונש ופורענות - כן; עזיבת הברית עד כדי השמדה, כפי שמתואר בספר דברים - לא ולא.

אם נדייק יותר בתיאור תהליך הגאולה נמצא שהתיקון שעושה עם ישראל מהווה אמנם תנאי הכרחי לגאולה, אך אין זהו תנאי מספיק המניע את הגאולה לבדו. הסיבה לכך שה' פועל היא הברית הכפולה שלו עם האבות ועם ישראל - מחד, והזיקה שלו לארץ השוממה, שהיא ארצו ומקום משכנו - מאידך. אם עם ישראל לא יתקן את דרכיו, אין אמנם טעם בהחזרתו לארץ, שהרי הארץ לא תקלוט אותו בדיוק מאותה סיבה שהקיא אותו בעבר; אולם הסיבה העמוקה לגאולה אינה חזרתו של העם בתשובה, אלא הקשר המוחלט והבלתי-מתבטל שבין הקב"ה לבין עם ישראל, האבות וארץ ישראל. לפי ספר ויקרא, אם הקב"ה לא יגאל את ישראל הוא: "יפר את בריתו" (ויקרא כ"ו, מד).

הייתכן שברית סיני כוללת התחייבות של הקב"ה לגאולה לאחר הפורענות, ואילו ברית ערבות מואב אינה כוללת התחייבות זו? האם לברית עם האבות אין תוקף נצחי לפי ספר דברים? בהמשך דברינו ננסה להשיב על שאלות אלה, על פי האמור בפרשתנו, פרשת ניצבים.

ג. פרשת ניצבים - המשך הברית, או ברית נוספת?

קודם שנבחן את היחס שבין פרשת ניצבים לבין פרשת כי-תבוא, עלינו לנסות לקבוע את גבולות הפרשה. פתיחת הפרשה - "אתם ניצבים היום כולכם" - מעידה שזהו המשך של נאום שהחל קודם לכן, שהרי אין הפרשה פותחת בכותרת או במבוא, אלא בפנייה ישירה ומיידית של משה, בגוף שני, אל מי שכבר נמצא מולו ושומע אותו: "אתם".

היכן נפתחת הפרשה? לכאורה, כמה פסוקים למעלה, בתחילת הפרק. שם, מייד לאחר הפסוק המסיים את מסכת הקללות - "אלה דברי הברית אשר ציווה ה' את משה" - מופיעה פתיחה של נאום חדש: "ויקרא משה אל כל ישראל ויאמר אליהם" (כ"ט, א). נאום זה נמשך אל תוך פרשת ניצבים, כפי שראינו, ונראה שהפרשה כולה היא המשך של אותו נאום. הפרשה הבאה - פרשת וילך - פותחת בפסוק פתיחה מובהק: "וילך משה וידבר את הדברים האלה אל כל ישראל. ויאמר אליהם..." (ל"א, א). גם הנושא של פרשת וילך הוא חדש - החלפת משה ביהושע, וגם הז'אנר שלה אינו זהה לזה של פרשת ניצבים: פרשת וילך מכילה סיפור מאורעות, ולא נאום.

לסיכום, אם כן, נראה שפרקים כ"ט-ל', הכוללים את סוף פרשת כי-תבוא ואת כל פרשת ניצבים, מהווים נאום שלם, בעל פתיחה וסיום ברורים, המופיע מייד לאחר ברית ערבות מואב.

מבנה הנאום

ועתה נשאל : מהו מבנהו של הנאום ומהם התכנים הכלולים בו[1]?

1. כ"ט, א-ח - תיאור חסדי ה' ונפלאותיו, ומתוך כך קריאה לשמירת הברית: "ושמרתם את דברי הברית הזאת".
2. כ"ט, ט-כ - החלת הברית על הדורות כולם ועל היחידים מבני ישראל החושבים לחמוק מן האמור בה: "פן יש בכם איש או אישה או משפחה או שבט אשר לבבו פונה היום מעם ה' א-לוהינו"[2].
3. כ"ט, כא-כח - הלימוד של הבנים והגויים בדור האחרון מקיום הקללה ומחורבן הארץ.
4. ל', א-י - פרשת התשובה והגאולה, המתרחשת כתוצאה מהתבוננות בהתקיימות הברית: "והיה כי יבואו עליך כל הדברים האלה, הברכה והקללה, והשבות אל לבבך בכל הגוים אשר הדיחך ה' א-לוהיך שמה".
5. ל', יא-כ - דברי עידוד לשמירת הברית וסיכום, תוך חזרה על מוטיבים שהופיעו בנאום הפותח של ספר דברים, בפרשיות עקב וראה ("החיים והמוות נתתי לפניך הברכה והקללה").

מסיכום קצר זה של נאום משה עולה בבירור שמטרתו של הנאום היא להשלים כמה היבטים חשובים של ברית ערבות מואב, שחלקה העיקרי אמנם הסתיים בסוף פרק כ"ז. בשני החלקים הראשונים של הנאום קובע משה רבנו את היקף חלותה של הברית, כשהוא מבהיר שהיא חלה גם על הדורות הבאים וגם על יחידים מבני ישראל הסבורים שצדקתו של הכלל תגן עליהם מפני עונש אפילו אם יחטאו. משה קובע: הברית היא כלפי היחידים והכלל גם יחד, וייתכן ששבט אחד או משפחה אחת ייענשו, בעוד הכלל יזכה בשכר טוב על צדקתו.

אחר כך עובר משה לתאר את המשמעות ההיסטורית-רוחנית של התגשמות הקללה[3]. מראה הארץ החרבה והעם הסובל בגלות, לאחר שה' בעבר בירך את אותו העם והנחיל לו את הארץ, גורם לעמים להבין שזהו עונש א-לוהי ותוצאה של הפרת הברית. מתוך כך, לא רק שאין הפורענות הזו גורמת לחילול השם, אלא היא אף מאדירה את שמו וצדקתו של ה', שאינו נושא פנים גם לעמו ומעניש אותו במלוא החומרה.

החלק החמישי של הנאום כולל דברי סיכום לברית כולה, וחוזר על עיקרי רעיונותיה.

נמצינו למדים, שנאום האחרון של משה אשר לפנינו הוא מעין 'חוברת נספחים' לחוזה העיקרי, שהוא ברית ערבות מואב. נספחים אלו הם חוזיים (בעיקר החלק השני), היסטוריים ורעיוניים. אולם על אחד הנספחים (החלק הרביעי של הנאום), שהוא החשוב ביותר לענייננו, טרם דיברנו - נספח התשובה והגאולה.

ד. נספח התשובה

וְהָיָה כִּי יָבֹאוּ עֲלֶיךָ כָּל הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה הַבְּרָכָה וְהַקְּלָלָה אֲשֶׁר נָתַתִּי לְפָנֶיךָ וְהִשְׁבַּתְתָּ אֶל לְבָבְךָ בְּכָל הַגּוֹיִם אֲשֶׁר הִדְּיָחְךָ ה' א-לוהיך שְׁמָה: וְשָׁבַתְתָּ עַד ה' א-לוהיך וְשָׁמַעְתָּ בְּקוֹלִי כָּל אֲשֶׁר אֲנֹכִי מְצַוֶּה הַיּוֹם, אֶתְּךָ וּבְנֶיךָ בְּכָל לְבָבְךָ וּבְכָל נַפְשְׁךָ: וְשָׁב ה' א-לוהיך אֶת שְׁבוּתְךָ וְרַחֲמֶךָ, וְשָׁב וּקְבַצְךָ מְכָל הָעַמִּים אֲשֶׁר הִפְיָצְךָ ה' א-לוהיך שְׁמָה... וְהִבִּיאֲךָ ה' א-לוהיך אֶל הָאָרֶץ אֲשֶׁר יִרְשׁוּ אֲבֹתֶיךָ וִירְשָׁתָּהּ, וְהִיטִבְךָ וְהִרְבֶּךָ מְאֹד: וּמֵל ה' א-לוהיך אֶת לְבָבְךָ וְאֶת לִבְבֵּךְ זָרְעֶךָ, לְאַהֲבָה אֶת ה' א-לוהיך בְּכָל לְבָבְךָ וּבְכָל נַפְשְׁךָ לְמַעַן חַיֶּיךָ: וְנָתַן ה' א-לוהיך אֶת כָּל הָאֱלֹהִים הָאֵלֶּה עַל אֵיבֶיךָ וְעַל שְׂנְאֵיךָ אֲשֶׁר רָדְפוּךָ: וְאַתָּה תֵּשׁוּב וְשָׁמַעְתָּ בְּקוֹל ה', וְעָשִׂיתָ אֶת כָּל מְצֻוֹתָיו אֲשֶׁר אֲנֹכִי מְצַוֶּה הַיּוֹם: וְהוֹתִירָךְ ה' א-לוהיך בְּכָל מַעֲשֵׂה יָדְךָ, בְּפָרִי בְּטֶנֶד וּבְפָרִי בְּהֶמְתֶּךָ וּבְפָרִי אֲדָמְתֶךָ לְטָבָה, כִּי יָשׁוּב ה' לְשׁוֹשׁ עֲלֶיךָ לְטוֹב כְּאֲשֶׁר שָׁשׂ עַל אֲבֹתֶיךָ: כִּי תִשְׁמַע בְּקוֹל ה' א-לוהיך לְשִׁמְר מְצֻוֹתָיו וְחֻקֹּתָיו הַכְּתוּבָה בְּסֵפֶר הַתּוֹרָה הַזֶּה, כִּי תָשׁוּב אֶל ה' א-לוהיך בְּכָל לְבָבְךָ וּבְכָל נַפְשְׁךָ. (ל', א-י)

פרשייה זו, שאכנה אותה בשם "נספח התשובה", מתייחסת לפרק האחרון של הקללה, וזאת בכמה מובנים:

1. כך עולה מהכותרת - "והיה כי יבואו עליך הדברים האלה, הברכה והקללה" - והלא אלו הם הדברים האמורים לעיל בברכות ובקללות של ברית ערבות מואב.

2. ההבטחה "ושב וקיבצך מכל העמים אשר הפיצך ה' א-לוהיך שמה" מתייחסת בדיוק לאותה הנקודה שתוארה בקללות במילים דומות: "הפיצך ה' בכל העמים מקצה הארץ ועד קצה הארץ" (כ"ח, סד).

3. גם הברכה "כי ישוב ה' לשוב עליך לטוב כאשר שש על אבותיך" מתייחסת לאמור בקללות: "והיה כאשר שש ה' עליכם להיטיב אתכם ולהרבות אתכם, כן ישיש ה' עליכם להאביד אתכם ולהשמיד אתכם". הווי אומר: זוהי חזרה לברכת האבות שלפני קללת הדורות האחרונים.

4. בקללה נאמר: "אם לא תשמור לעשות את כל דברי התורה הזאת הכתובים בספר הזה", ואילו בפרשתנו נאמר: "כי תשמע בקול ה' א-לוהיך לשמור מצוותיו וחוקותיו הכתובה בספר התורה הזה".

העולה מכל האמור הוא שפרשת התשובה היא היפך הקללות, מצד תוכנה ומצד לשונותיה. מעתה, מקבלינו אנו תמונה שונה של סיום הברית והקללות. לעיל התקשינו מאוד בהיעדר אופק של גאולה ונחמה בסיום הקללות, כאילו בטלה הברית שבין ה' לעמו. כעת, עם קריאת נספח התשובה, מסתבר שגם לברית ערבות מואב יש אופק חיובי, וגם אחרי הקללה הנוראה לא ננעלו שערי התשובה, ועמם שערי הנחמה והגאולה. עם ישראל יכול לחזור אל ה', וה' ישוב עליו לטוב וישיבנו לארצו ולמקומו.

אם כנים דברינו, ונספח התשובה הוא אכן המשכן של הקללות וצריך להיקרא בעקבותיהן, אזי יכול הלב היהודי המודאג להירגע. ה' אמנם חפץ בתשובת ישראל, ורוצה בה. אך גם לאחר שנרגע הלב, ממשיך השכל להקשות: מדוע לא פתחה התורה את אופק התשובה והנחמה בתוך הברית עצמה, כפי שהדבר מובא בפרשת בחוקותי? מדוע זה נגזר על בני ישראל, מאז ועד ימינו, להמתין שבוע שלם בכל שנה ושנה, בעודנו מוכי אימה ויגון, עד לפרשת ניצבים, שם נשמע את פרשת התשובה שתרכך ותסייג את הרושם הקשה של הקללות? מדוע פרשת התשובה היא רק נספח, ולא חלק אינטגרלי מהברית של ערבות מואב[4]?

* * *

לפני שנשיב על שאלה זו, נחזור לכמה רגעים אל דברי הגאולה של ברית סיני. ההשוואה בין תיאורי הגאולה של שתי הבריתות היא חיונית להבנת ייחודו של 'נספח התשובה' שלפנינו.

כפי שראינו למעלה, הגאולה של ברית סיני מבוססת על ברית ה' עם האבות ועם ישראל ביציאת מצרים, ועל זיקתו של ה' לארץ. תנאי הכרחי לגאולה הוא הכרת העם בחטאיו וכפרה עליהם, אך אין זה המניע של התהליך.

בספר דברים, הגאולה מתוארת באופן שונה בתכלית. ברית אבות - אינה מוזכרת כלל, גם הברית עם ישראל אינה מופיעה, ואף זכירת הארץ אינה נימוק לגאולה. הגאולה של ספר דברים עומדת על רגל אחת בלבד: התשובה. התשובה היא המניע של התהליך, היא מהותו והיא סופו ותכליתו. השורש ש"ב מופיע בנספח התשובה שבע פעמים, והדבר מלמד על חשיבותו המרכזית. התשובה מופיעה הן בתיאור מעשי העם - "ושבת עד ה' א-לוהיך", "כי תשוב" - והן בתיאור תגובתו של ה': "ושב ה' א-לוהיך את שבותך ורחמך, ושב וקבצך". הגאולה אינה מונעת מכוח זיקות קודמות ונצחיות, כדוגמת ברית מחייבת או הקשר אל הארץ, אלא מכוח התשובה האקטואלית של העם. השימוש הדו-סיטרי במונחי ה"שיבה" מבלט את האופי ההדדי והדיאלוגי של התהליך: העם הולך אל ה', וה' הולך ופועל למענו.

זאת ועוד; בעוד המניעים העיקריים של הגאולה על פי ברית סיני הם מצד ה' - דהיינו: ההתחייבויות שלו בברית וזכרונו את הברית ואת הארץ, המניע היחיד של הגאולה על פי ספר דברים הוא מצד העם - התעוררותו ותשובתו אל ה'.

כדי לחדד את המעמד השונה בתכלית של התשובה בשתי הבריתות, נשווה את לשונות התורה בשתייהן. בספר ויקרא נאמר: "או אז ייכנע לבבם הערל ואז ירצו את עוונם, והתוודו את עוונם...". התשובה, אפוא, כוללת כניעה בפני ה', וגם וידוי על העוונות וריצויים. אין כאן תהליך שלם של תיקון, של תשובה ושל שיבה לכיוון חיובי. ההבדל בין דרישה צנועה זו לבין התשובה של ספר דברים הוא גדול מאוד: "והשבות אל לבבך... ושב עד ה' א-לוהיך ושמעת בקולו... ומל ה' א-לוהיך את לבבך ואת לבב זרעך לאהבה את ה' א-לוהיך בכל לבבך ובכל נפשך... כי תשוב אל ה' א-לוהיך בכל לבבך ובכל נפשך". ראשית, מתחדש כאן המונח 'תשובה' עצמו; ושנית, מודגש כאן האופי ההוליסטי של התהליך. כך מדגישה התורה כי התשובה היא מוקד הגאולה, ולא רק תנאי לה.

כניעת הלב והוידוי של ספר ויקרא עשויים להספיק למחיקת העוונות ולהנעת ה' לפעול למען בריתו, אך אין די בהם כדי להוות בסיס להתעוררות מחדש של האהבה בין ה' לעמו.

ה. מדוע פרשת התשובה היא רק נספח?

קצת נוכל לפנות אל שאלתנו העיקרית: מדוע לא הופיעה הגאולה בספר דברים כחלק אינטגרלי של הברית, כפי שהופיעה בספר ויקרא?

בספר ויקרא, הגאולה הופיעה בתוך הברית מפני שהיא נובעת ממנה, והיא חלק אינטגרלי שלה בדיוק כמו הברכה והקללה. הקב"ה קובע במפורש: "ואף גם זאת בהיותם בארץ אויביהם לא מאסתים ולא געלתים לכלותם להפר בריתי איתם", דהיינו - הברית עצמה מחייבת את הגאולה בסופה של הפורענות, כיוון שיציאת מצרים וזכירת הארץ והאבות, שמכוחם כוננה הברית, הם המניעים גם את הגאולה. כשם שהפסוק "ושממו עליה אויבכם היושבים בה" הוא חלק מהברית, כך גם הגאולה היא חלק ממנה. הגאולה היא צדה השני של מטבע הברית, שבצדה האחד קללה.

הברית של ערבות מואב שונה לחלוטין. ברית זו אינה מבוססת על היסודות העתיקים של הבריתות הקודמות, אלא היא ברית שראשיתה ברצון הוולונטרי של העם לכרות ברית עם ה'. העם ביקש: "את ה' האמרת היום להיות לך לא-לוהים", והקב"ה הגיב: "וה' האמירך היום להיות לו לעם סגולה". כפי שביארנו בשבוע שעבר, מהותה של ברית ערבות מואב היא העדפת עם ישראל על פני העמים האחרים, ובחירתו לעם סגולתו של ה'. בחירתו של העם היא תכלית הברית, והיא נובעת מבחירת העם לייחד את ה', ללכת בדרכיו ולשמור מצוותיו.

לכן, אם עם ישראל מפר את התחייבויותיו, הוא אינו יכול לזכות למה שהובטח לו בברית. אם יחטא ישראל, יפסיק להיות עמו הנבחר של ה'. 'הפה שיצר הוא הפה שיפר'. מסיבה זו, כפי שראינו כבר, הקללות שבפרשת כי-תבוא מתארות היפוך במעמדן של האומות, ביטול מעמדו הייחודי של עם ישראל וחזרה למצב של לפני היות הברית - מצב שבו עם ישראל איננו עמו המיוחד של הקב"ה, וממילא איננו עם כלל.

מקור חולשתה של ברית ערבות מואב הוא גם מקור עוצמתה והתקווה שעולה ממנה למרות הכל. הברית עצמה אינה מחייבת גאולה, שכן הקב"ה לא התחייב התחייבות מוחלטת ונצחית כלפי עם ישראל; אבל כשם שהברית נוצרה בעקבות התעוררותו של העם, כך יכולה גם הגאולה להיווצר בעקבות התעוררות דומה - בעקבות התשובה.

נשתמש במשל כדי להבהיר את העניין. ברית סיני מתוארת כ'נישואין קתוליים', בהם הבעל קושר עצמו אל אשתו בברית עולם. הבעל קובע לאשתו תנאים: אם תבגדי בי או לא תעשי את רצוני - תיענשי; אבל הברית היא מוחלטת. לכן, אחרי כל בגידה וכל עונש, שבים בני הזוג על כורחם לחיות ביחד.

ברית ערבות מואב דומה יותר לנישואים רומנטיים, שבהם שני הצדדים הם בעלי עניין. האישה מעוררת את אהבתו של הבעל, והוא מתרצה לייחד אותה לעצמו. הבעל אינו מתחייב לאשתו לעולם, ואם תבגוד בו - יכריז שאין הוא רוצה בה עוד. אך אם תבוא אליו שוב, תתחנן לפניו ותחזור ותעורר את אהבתו אליה - הוא עתיד לשוב אליה, מפני שהוא אוהב אותה. לא הברית מחייבת אותו, ולא רצונו העצמי הקדום הוא המחייב, אלא האהבה המתעוררת כלפי רעייתו.

ו. תפיסת הגאולה כשיקוף לתפיסת העולם הכללית של הספר

מעמדה השונה של הגאולה בשתי הבריתות משקף היטב את התפישות השונות של שני הספרים.

כבר עמדנו על כך שספר דברים מתחיל מן האדם ומן החברה האנושית ומעמיד את האנושי במרכז, ואילו ספר ויקרא מעמיד במרכז את כבוד ה' ומקום שכינתו. במרכז המעגל של ספר ויקרא נמצא המשכן ובו שכינת ה', ואילו בספר דברים מתגלה ה' לרגעים מחוץ למחנה[5], ובמרכזו שלטון האדם: מלך, כהן ונביא. ואכן, גם רעיון הגאולה מבטא אותן תפישות: בספר ויקרא הגאולה מונעת ומתקדמת מכוח רצון ה', ואילו בספר דברים התשובה ראשיתה בתשובת העם, והיא מונעת מכוח ההתעוררות האנושית שעולה למעלה.

מעבר לכך, כבר כתבנו שתורת הא-לוהות של ספר ויקרא מניחה אימננטיות. ה' נמצא בארץ ושוכן בה. הארץ של ספר ויקרא היא מקום השכינה. ה' מתאוה לעשות לו בית דירה בתחתונים - כלומר, מקום ראוי למשכנו - ולשם כך הוא זקוק למקום מתאים, הלא זו ארץ ישראל, ולעם מתאים, שבמעשיו ובחיייו יוכל להפוך את הארץ למקום ראוי לשכינת ה'. הכניסה לברית עם עם ישראל היא לפיכך צורך גבוה, שהרי תכלית הברית היא לעשות לה' משכן על הארץ: "ונתתי משכני בתוכם". זו גם הסיבה לכך שהברית היא מוחלטת, שכן היא נועדה לקיים אינטרס א-לוהי נצחי. ייתכן שבפרק זמן מסויים העם איננו ראוי, אבל

התכלית הא-לוהית לא בטלה בגלל זה. לכן, גם כאשר ה' מעניש את ישראל, הוא איננו נסוג מבריתו לחלוטין, שהרי סוף סוף השכינה צריכה למצוא לה מקום. לכן, בסופו של דבר הוא יגאל את הארץ משממונה ויקיים את הברית, כדי שתתקיים התכלית הא-לוהית של ההיסטוריה.

לפי ספר דברים, הכניסה לברית היא צורך הדיוט. התפישה הטנסצנדנטית איננה מכירה בצורך א-לוהי. ה' פועל מכוח טובו וחסדו, ולא מכוח צורך. כשעם ישראל מבקש, ה' בחסדו נענה כיוון שהוא ראוי. אבל אם יחטא, לא תהיה לקב"ה סיבה לחדש את בריתו. ה' אינו זקוק לעם ישראל, ולכן הגאולה אינה חלק הכרחי מהברית.

אמנם, אם רק יתעורר העם לתשובה, ה' ישוב לאהבתו הראשונה. חסדו וטובו של הקב"ה הם המקור לאפשרות התשובה והגאולה, כשם שהם היו המקור לכריתת הברית מראשיתה. התשובה איננה חלק מהמכניזם של הברית, אלא היא תנועה בראשיתית, שגם אם מקומה הכרונולוגי הוא בשלב מאוחר בהיסטוריה, היא מהווה חזרה אל ההתחלה - אותה התחלה שבה נכרתה גם הברית עצמה. כך, משיבה התשובה את העם לאותה תקופה שבה נפגשו הלב והנפש האוהבים את ה' עם טובו וחסדו של ה', המחזיר להם אהבה תחת אהבה.

נספח: לימי התשובה

בחתונה שבה השתתפתי בר"ח אלול סיפרתי את הסיפור הבא, שיפה גם לסיים בו את שיעורנו.

ר' אברהם יהושע השל, בעל 'אוהב ישראל' מאפטא, ערך פעם חתונה, ופתח ואמר כך:

אחיי בני ישראל! וכוח יש בינינו לבין רבש"ע, מי יבוא ראשון. אנו אומרים: "השיבנו ה' אליך ונשובה" - כלומר: שוב אתה קודם, ואזי נשוב אליך. וה' אומר: "שובו אליי ואשובה אליכם" - דהיינו: קודם בואו אתם אלי, ואז אשוב אני. ומי צודק?

ואז עצר הצדיק מאפטא, הרים מעט את השטריימל, העלה את פאותיו מאחורי אוזניו והטה אוזנו כלפי מעלה כמקשיב. אחרי כמה דקות אמר:

שומע אני שמשמייים מוכנים להסכים עם ישראל. הקב"ה אומר: יהי כדבריכם, ואשובה אני אליכם ראשון. רק הבטיחו לי שתקיימו דבריכם, ומייד כשאשובה אליכם - תשובו גם אתם אליי בלב שלם...

[1] שאלה זו, של המבנה הנאום ותוכנו, נידונה במקומות הרבה, כמו גם על בימה זו בשנים הקודמות. המעוניין בפירוט יתר יפנה לארכיון בית המדרש הוירטואלי. אנו נסתפק בפירוט קצר, שיקרבנו למטרתנו בשיעור הנוכחי.

[2] לענ"ד, את הביטוי "למען ספות הרווה את הצמאה" יש לפרש כדברי האב"ע ואברבנאל: כשם שהשדה הרווה, זו שאינה צריכה השקיה, מקבלת מים ממילא כאשר בעל השדה משקה את השדה הצמאה, כך מתברך הרשע בלבבו וחושב שיזכה בברכה בזכות הרבים הצדיקים ובזכות הברית שנכרתה עם הכלל, אף שהוא עצמו אינו כדאי לכך.

[3] ספק הוא, האם לקרוא את החלק השלישי הזה כהמשך לפסוקים הקודמים, ואזי הוא עוסק בחורבן שאירע לשבט אחד, ולא לכלל ישראל, או שמא יש לקרוא אותו כהמשך ישיר לפסוקי הקללה של פרשת כי-תבוא, ואזי הוא עוסק בחורבן ארץ ישראל ובגלות כלל ישראל.

[4] רק לפני חודשיים קראנו ביחד את החלטת מועצת הביטחון על הפסקת האש, וכעסנו על כך שהקריאה לשחרור החיילים החטופים לא הייתה חלק מהסדר הפסקת האש, אלא הופיעה רק בחלק הדקלרטיבי. יש הבדל גדול בין קביעת מרכיב כחלק מהחווה העיקרי לבין הבאתו כתוספת, והדבר משפיע על הבנת חשיבותו ביחס למרכיבי החווה האחרים.

[5] באוהל מועד האישי של משה רבנו, הממוקם מחוץ למחנה.